

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ФОРМАНЮК ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ

УДК 340.152

**ФОРМУВАННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ СИСТЕМИ
ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПРАВА (IV-VI ст.ст.)**

Спеціальність 12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата юридичних наук

Одеса - 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії
Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
ХАРИТОНОВ Євген Олегович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри цивільного права

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **ЯРМИШ Олександр Назарович**,
Університет внутрішніх справ МВС України, м. Харків,
перший проректор з наукової роботи

кандидат юридичних наук **КРИЖАНІВСЬКИЙ Анатолій Федорович**,
Одеський інститут внутрішніх справ МВС України,
начальник кафедри загально-правових дисциплін

Провідна установа

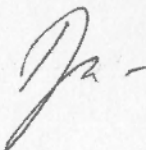
Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого,
кафедра історії держави і права, м. Харків

Захист відбудеться «29» березня 2001 року о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий «27» лютого 2001 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

 Чанишева Г.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Останнім часом набуває визнання трактування права не лише як надбудови до певного економічного базису, але також як дуже важливої складової культури, певного типу цивілізації.

Такий підхід до визначення сутності права означає, що його не варто вважати властивим лише певній соціально-економічній формації, а краще оцінювати як таке, що зберігає своє роль у визначенні основних понять, засад, категорій та інститутів протягом усього існування цивілізації.

Це у свою чергу зумовлює зростання інтересу до історико-правових досліджень, котрі є також своєрідним «ключем» до розуміння закономірностей, характеру та тенденцій розвитку права, яке не відмирає при зміні суспільно-економічної формації, а трансформується у процесі розвитку відповідної цивілізації.

Оскільки Україна на думку багатьох фахівців належить до Східноєвропейської або ж - Візантійської - локальної цивілізації, то саме досвід розвитку права цієї правової системи може виявитись корисним для усвідомлення генетичного коріння багатьох інститутів нашого права, в першу чергу, сімейного, а також можливих перспектив його розвитку.

Політичні, економічні і соціальні перетворення, які відбуваються сьогодні в нашій державі, роблять нагальною проблему оновлення і вдосконалення законодавства, насамперед - цивільного, яке визначає статус приватних осіб та їхню правоздатність і дієздатність.

Створення нового Цивільного кодексу України гостро ставить проблему визначення сутності сімейного права та його місця у системі права України, а також встановлення доцільності створення окремого Сімейного (Шлюбно-сімейного) кодексу.

Значною мірою відповідь на це питання залежить від уточнення змісту та особливостей окремих інститутів у цій галузі, зокрема, від встановлення сутності шлюбу як однієї з головних підстав виникнення сімейних відносин.

Разом з тим, дослідження генезису сімейного права України, його витоків, систем права, яким українське сімейне право завдячує тими чи іншими особливостями, протягом останніх десятиліть фактично не проводились.

Як показав час, така постановка питання є невірною. І зараз у час пошуків генезису багатьох соціальних інститутів, духовних і моральних цінностей, питома вага яких особливо велика у царині приватних стосунків, зокрема у сфері дії сімейного права, дана тема дослідження здається актуальною. Особливо якщо врахувати потреби вдосконалення чинного законодавства відповідно до традицій та тенденцій розвитку права в Європі на сучасному етапі.

Зв'язок роботи з науковими програмами та планами науковий напрям дослідження є складовою частиною розвідок провідної фундаментальної наукової школи Одеської національної юридичної академії «Проблеми розвитку держави і права України в умовах ринкових відносин» і пов'язаний з планами науково-дослідницької роботи кафедри історії держави і права на 1993-2000 рр. за темою: «Загальна історія держави і права України у системі вищої юридичної освіти», а також з планом науково-дослідницької роботи кафедри цивільного права на 1998-2000 рр. за темою: «Вдосконалення цивільного права України. Рецепція римського приватного права у цивільному праві України» (затверджено на засіданні кафедри, протокол № 3 від 12 лютого 1999 р.).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу перебігу і чинників формування сімейного права Візантії встановити його сутність і характерні риси як складової частини візантійської культури, а також визначити наявність впливу його положень на формування і головні інститути сімейного (шлюбно-сімейного) права України, насамперед на такий важливий інститут, як шлюб.

Для досягнення поставленої мети було вирішено наступні завдання:

- проаналізовано особливості культури Візантії, зокрема світоглядних її засад та інших чинників, що зумовили особливості візантійського права, у тому числі права цивільного і шлюбно-сімейного;
- з'ясовано місце цивільного і сімейного права у структурі візантійського права, їх генезис і джерела формування;
- визначено систему законодавчих актів (джерел права) Візантії, де було закріплено головні засади шлюбно-сімейного права Візантії;
- проаналізовано найбільш характерні, визначальні особливості головних інститутів візантійського шлюбно-сімейного права, а також чинники, що зумовили наявність цих особливостей;
- піддано аналізу процес формування шлюбно-сімейного права Візантії на різних етапах його розвитку;
- розглянуто систему відносин між подружжям і особливості їх регулювання на різних етапах розвитку візантійського шлюбно-сімейного права;
- з'ясовано наявність впливу ідей, засад і основних положень шлюбно-сімейного права Візантії на сімейне право України.

Об'єкт дослідження є сутність шлюбного права Візантії, його генезис і динаміка у період формування, а також проблема його впливу на шлюбно-сімейне право України.

При визначенні об'єкту було враховано, що візантійська цивілізація, як і кожна інша локальна цивілізація, у своєму розвитку пройшла період становлення,

піднесення, занепаду та інші трансформації, що супроводжувалися відповідними змінами в усіх сферах життя.

Визначальним у цьому сенсі є IV - VI ст.ст.

У цей час відбувається формування особливої греко-римської культури, яке формально йде під знаком тенденції до відновлення колишнього "Римського Світу", але фактично має метою створення на цих теренах світу нового, греко-римського, або ж візантійського. Відповідно відбувається й формування нової системи права, у тому числі права шлюбно-сімейного. Саме останнє і складає *предмет дослідження*.

Методи дослідження. У процесі дисертаційного дослідження було використано, головним чином, діалектичний і історичний методи, за допомогою яких автор розглядав динаміку шлюбно-сімейного права Візантії у контексті історичних процесів, трансформації державницьких, соціальних і культурних інституцій цієї цивілізації.

Розглядаючи право як елемент культури, автор дисертації виходив з методологічного посилення, що розвиток візантійського права, а особливо права шлюбно-сімейного, яке тісно пов'язане з моральними засадами будь-якого суспільства, його світоглядом, зумовлене чинниками, що впливають і на характер розвитку цивілізації в цілому. Виходячи з того самого положення про сутність права як елемента цивілізації, дисертант розглядає шлюбно-сімейне право Візантії як таке, що властиве не лише одній окремій країні (власне Візантії, Східній Римській Імперії тощо).

Воно є предметом дослідження у більш широкому плані: як система принципів, понять, категорій, інститутів, норм та ін., що властива візантійському типу культури в цілому.

Таке методологічне посилення, доповнене тезою про циклічний розвиток цивілізацій, дозволило дисертанту з'ясувати наявність і чинники рецепції римського права у праві візантійському, а також запропонувати своє пояснення характеру впливу візантійського шлюбно-сімейного права на сімейне право України, зазначаючи природність такого впливу, викликаного зумовленою належністю України до візантійської цивілізації.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в розробці і формуванні ряду нових теоретично-історичних і практично важливих положень, таких, як:

- шлюбне право Візантії трактується як органічна частина візантійського права, яке, у свою чергу, є елементом візантійської цивілізації. При цьому, на відміну від поширеної точки зору, візантійська традиція права розглядається як така, що не лише є надбанням історії, але й зберігає своє значення сьогодні;
- обстоюється теза про те, що відлік існування Візантійської (Східноєвропейської) цивілізації, а отже і візантійського права, слід вести вже від поділу Римської

імперії на Східну і Західну. При цьому звертається увагу на те, що поділ Римської імперії на дві частини був не чинником, а наслідком формування в ній двох самостійних культур;

- аргументується точка зору, згідно з якою особливості шлюбно-сімейного права Візантії зумовлені дією низки чинників, поміж яких особливе місце займає специфічний візантійський світогляд, що виник і сформувався на ґрунті православної гілки християнства;
- проаналізовано значення складових частин творення візантійського шлюбно-сімейного права, у тому числі, християнських догматів, римського приватного права, місцевого звичаєвого права східних провінцій Візантійської імперії та ін.;
- обстоюється запропонована автором дисертації теза, згідно з якою визначення та розуміння шлюбу у Візантії є набагато ближчим до його трактування у ранньому римському праві, ніж у класичному римському приватному праві;
- запропоновано пояснення взаємозв'язку між трансформацією філософії візантійського шлюбу та змінами у порядку й умовах укладення шлюбу;
- доведено, що обмеження права на розлучення було закономірним наслідком розвитку інституту шлюбу як елемента візантійської цивілізації;
- обстоюється положення про те, що юридичного звуження особистих прав жінки у візантійському шлюбі не було, хоча фактичне її становище погіршилося;
- аргументовано тезу про те, що метою обмеження майнових прав чоловіка у шлюбі було не урівняння прав подружжя, а запобігання розлученням шляхом встановлення своєрідних штрафних санкцій;
- сформульовано висновок про те, що наявність візантійської традиції у праві України робить практично неможливим на даному етапі включення шлюбно-сімейного кодексу в Цивільний кодекс України.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в дисертації положення про генезис, характерні риси та основні інститути візантійського шлюбно-сімейного права, а також про можливість рецепції його в праві України можуть бути використані в процесі вдосконалення сімейного законодавства нашої держави та визначення тенденцій його розвитку на майбутнє.

Крім цього, положення дисертації можуть бути використані при читанні лекцій і проведенні занять з курсів «Цивільне та сімейне право», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Основи римського приватного права», «Історія держави і права України», спецкурсів «Рецепція римського приватного права і кодифікація цивільного законодавства в Україні», «Історія приватного права Європи» та ін., а також у процесі підготовки навчальної та навчально-методичної літератури зі зазначених курсів і спецкурсів.

Низка положень і висновків дисертації мають дискусійний характер і можуть служити матеріалом для наукових дискусій і подальших досліджень у галузі історії та догми Візантійського (греко-римського) права.

Особистий внесок здобувача. Серед шести наукових публікацій за темою дисертації є три, написані у співавторстві. Особистий внесок здобувача у цих трьох статтях полягає в аналізі особливостей візантійського шлюбного права періоду його формування та впливу візантійського права цього періоду на формування шлюбно-сімейного права України.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії держави і права та кафедри цивільного права Одеської національної юридичної академії, а також на спільному засіданні зазначених кафедр. Крім того, його автор брав участь у конференціях викладачів Одеської національної юридичної академії, виступив з науковим повідомленням на обласному форумі “Жінка у сучасному українському суспільстві”, де виклав основні положення дисертації.

Положення дисертації були використані в процесі проведення практичних занять з курсу «Цивільне та сімейне право» та спецкурсу «Історія приватного права Європи».

Крім того, автор брав участь в обговоренні проекту Цивільного кодексу України та ініціативного проекту Сімейного кодексу України, яке відбувалося на кафедрі цивільного права ОНЮА, і вніс низку зауважень щодо цього проекту та положень книги шостої останнього, присвяченої питанням сімейного права, які ґрунтувалися на висновках, отриманих у процесі дисертаційного дослідження.

Публікації. Результати дисертації опубліковані в п'яти статтях у збірниках наукових праць, що входять до переліку фахових видань, затверджені ВАК України, а також в одному з підрозділів навчального посібника з цивільного права.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, які об'єднують тринадцять підрозділів, і висновків. Повний обсяг дисертаційного дослідження складає 183 сторінки, з яких список використаних джерел займає 18 сторінок (187 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У розділі 1 “Огляд літератури за темою і вибір напрямів дослідження” констатується, що візантійське (греко-римське) сімейне право до останнього часу не привертало особливої уваги вітчизняних дослідників історії права як у радянський період, так і до Жовтневої революції 1917 року.

Деякою мірою виняток складають праці XIX ст. А.М. Гуляєва, А.С. Павлова, А. Станіславського. Низка статей присвячена також становленню візантійської системи

приватного права, зокрема, формування протягом VI ст. так званого "права Юстиніана", у тому числі в галузі сімейно-шлюбних відносин (праці С.О. Харитонова, В.І. Форманюка, Т.Є. Матвєєнко).

З основних праць, присвячених загальним питанням візантійського права, варто згадати підручник Д.І. Азаревича, а також монографії Є.Є. Ліпшиць. Можна також зазначити наявність досліджень у галузі кодифікації пізнього римського права, систематизаційних роботах Юстиніана тощо (праці І.С. Перетерського, З.В. Удальцової).

Але загалом слід констатувати, що шлюбно-сімейне законодавство Візантії періоду його формування і становлення практично не піддавалось спеціальному аналізу ні як правова інституція, ні як елемент цивілізації, ні у будь-якому іншому подібному ракурсі.

Розділ 2 дисертації "Шлюбно-сімейне право Візантії як елемент Візантійської цивілізації" присвячено характеристиці шлюбно-сімейного права Візантії як елемента Візантійської цивілізації.

У підрозділі 2.1. "Методологічні засади визначення місця шлюбного права у системі візантійської культури у IV – VI ст.ст. та його періодизації" зазначається, що найбільш точним уявляється визначення цивілізації як історичного типу культури, локалізованого у часі і просторі.

Дисертант приєднується до думки, що Візантія була особливим політичним і культурним світом, де традиції античності перетнулися з не менш впливовим спадком стародавніх східних та єлліністичних монархій і де з цього сплетіння виникла власна державна і правова традиція, що мала своїм підґрунтям східний варіант християнства. Це істотно впливає на сутність і зміст шлюбно-сімейного права, яке має, з одного боку, врегулювати стосунки людей між собою (оскільки йдеться про стосунки чоловіка й жінки), а з іншого (оскільки шлюб формується на небесах) регламентує стосунки між Богом і людьми.

Загалом у галузі права, особливо шлюбно-сімейного, складається парадоксальна картина. З одного боку, відбувається запозичення надбань римського права, але з іншого - це запозичення форми, а не змісту. Зміст же, тобто розуміння сутності інституту шлюбу, його філософія докорінним чином змінюється, він наповнюється догматами християнського вчення про шлюб як таїнство Царства Божого.

Саме цим, у кінцевому підсумку, визначається особливе місце шлюбно-сімейного права у системі візантійського права. Воно є елементом суспільної свідомості насамперед. Воно ґрунтується на догматах християнської віри і втілює їхні етичні норми. Нарешті, воно є правовою інституцією, яка за допомогою норм

канонічного і світського права цементує сім'ю як головну ланку суспільства і опору християнської православної держави.

Далі обстоюється позиція, згідно з якою починати відлік існування цієї цивілізації слід від 395 року, коли відбувся поділ Римської імперії на Західну і Східну і шляхи їх історичного розвитку розділились, і робиться висновок, що першим періодом розвитку Східної Римської Імперії можна вважати IV- VI ст.ст.

При цьому автор підрозділяє перший період розвитку і становлення Східної Римської імперії, що охоплює IV - VI ст.ст., на два етапи, які відображають характерні моменти розвитку права взагалі і права сімейного зокрема.

Перший етап - це початок формування Візантійського права. Він знаменує собою перехід від класичного римського права, спільного для колишньої єдиної Римської імперії, до нового права Візантії. Охоплює цей етап розвитку права проміжок IV - V ст.ст., від поділу Римської Імперії на Східну та Західну - до початку кодифікації Юстиніана.

Другий етап - це становлення власне Візантійського права. Іншими словами - це «право Юстиніана». Саме в процесі організованої цим імператором кодифікації та наступного її доопрацювання відбувалося переосмислення і корінні зміни у праві, що існувало раніше. Причому найбільш помітними були зміни у сімейному і спадковому праві, де появилася низка змін, що знаменували собою право нового типу. Хронологічні межі цього етапу можуть бути визначені рамками VI ст. У той самий час, враховуючи принциповий характер змін у праві, що стався під час кодифікації Юстиніана і наступних тридцяти років його правління, можна зазначити відтинок часу навіть більш конкретно - це правління імператора Юстиніана I.

У підрозділі 2.2. "Чинники формування шлюбно-сімейного права Візантії" зазначається, що чинниками шлюбно-сімейного права Візантії були: християнська релігія у її східному варіанті; ментальність, спосіб життя і побутові звички візантійців, закріплені частково в нормах місцевого звичаєвого права; римське приватне право.

Визначальною поміж них, безумовно, є християнська релігія у її східному варіанті, яка докорінно змінила чи не всю систему моральних цінностей суспільства. Саме цей християнський коректив послідовно намагався запроваджувати Юстиніан своїм законодавством у тканину шлюбно-сімейного права, частково сформовану ще у часи Стародавнього Риму.

Однак у досліджуваному періоді панування біблійних норм у галузі моральній ще не було повним. Зокрема, поширення їх стримувалось іншим чинником формування сімейно-правових норм - способом життя і побутовими звичками візантійців, закріплених почасти в нормах місцевого звичаєвого права.

Нове ставлення до сімейних цінностей декориніст ~~зім'я~~ співвідношення значення сімейного і суспільного життя. Якщо раніше у Стародавній Греції чи Стародавньому Римі вільний громадянин жив, насамперед, інтересами міста, держави, то тепер, у зв'язку із занепадом полісного ладу, суспільне життя втрачає свою привабливість для міського жителя. Тепер для нього все, що відбувається за межами сім'ї, складає непотрібні турботи та зайві хвилювання.

Ще одним важливим чинником формування візантійського шлюбно-сімейного права, що служило у розглядуваному періоді його юридичним підґрунтям, було римське приватне право.

Тому у підрозділі 2.3. "Значення римського приватного права для формування Візантійського шлюбно-сімейного права" аналізується значення римського приватного права як підґрунтя візантійського шлюбно-сімейного права.

При цьому зазначається, що джерелом формування шлюбно-сімейного права Візантії було, насамперед, приватне право, так званого класичного періоду, тобто І стадо н.е. - III ст. н.е.

У зв'язку з цим далі дано характеристику поняття шлюбу, його видів і порядку укладення. Зазначається специфічність римського сімейного права, яке значною мірою ґрунтувалося на патріархальних уявленнях Стародавнього, Стоїчного Риму. Саме це унеможливило його безпосереднє використання у Візантійській імперії і зумовлювало вплив місцевого звичаєвого права на формування сімейного права Візантії. Патріархальні уявлення, будучи формалізовані у нормах звичаєвого права, взаємодіяли, співіснували з римським правом, іноді доповнюючи його, іноді конфліктували з ним, однак у підсумку створюючи ту суміш, яка викристалізувалась врешті респіт у візантійське право.

Розділ 3 "Перший етап формування шлюбного права Візантії (Східної Римської імперії)" присвячений характеристиці шлюбно-сімейного права Східної Римської імперії на першому етапі його формування. При цьому розкривається динаміка джерел шлюбно-сімейного права, розуміння шлюбу, а також розглядаються особисті та майнові відносини між подружжям.

Підрозділ 3.1. "Характер джерел шлюбно-сімейного права у Східній Римській імперії в IV-V ст. (Доюстиніанова доба)" містить аналіз положень законодавчих актів у період існування ранньої візантійської цивілізації, що охоплює IV-VI ст.ст.

У дисертації звертається увага на те, що склад і загальні положення джерел шлюбно-сімейного права Східної Римської імперії IV-V ст., значною мірою співпадають з так званим «післякласичним» римським правом, у той самий час набуваючи нового, східного забарвлення. Разом з тим, підкреслюється, що на цьому етапі розвитку візантійського права лише імператор є єдиним активним джерелом правотворення. Всі інші форми правотворення зберігають своє значення як вже

накопичений матеріал, але не можуть оновлюватись, відтворюватись і поповнюватись. При цьому імператор не обмежений будь-якими іншими приписами чи установами. Оскільки наявність великої кількості несистематизованих імператорських конституцій створювала незручності для практики, згаданий етап ознаменував проведення декількох кодифікацій.

Підбиваючи підсумки аналізу стану джерел візантійського шлюбно-сімейного права цього етапу його розвитку, дисертант підкреслює, що вже у цей час усе помітнішим стає вплив місцевого права і християнства. І хоча він ще не відіграє такої помітної ролі, як у праві Юстиніана I, але, характеризуючи стан джерел у V - на початку VI ст., треба враховувати вплив грецького права, права сирійського, вірменського та ін., а також деякий вплив слов'янського права.

Підрозділ 3.2. "Поняття та види шлюбу" присвячено характеристиці розуміння і визначення шлюбу і його видів на першому етапі становлення візантійського шлюбно-сімейного права.

При цьому звертається увага на те, що на першому етапі формування візантійського шлюбного права підставою виникнення правовідносин між чоловіком і жінкою, що вирішили створити сім'ю, насамперед, є *justum matrimonium*. Звичайно цей термін перекладають як "законний римський шлюб". Однак дисертант вважає, що для цього часу і стосовно Візантії термін «законний римський шлюб» є неточним, і пропонує відповідні термінологічні уточнення.

Далі у дисертації аналізується, що означав у цей час у Візантії термін «шлюб», характеризуються його види. При цьому автор доходить висновку про існування на першому етапі формування візантійського шлюбно-сімейного права не лише *sine manu mariti*, але й *cum manu mariti*, і наводить щодо цього відповідні аргументи.

У цьому самому підрозділі проводиться розмежування таких категорій, як "законний шлюб", "конкубіат" та "контуберніум".

У дисертації спростовується твердження, що у конкубіат (або ж "природний шлюб" чи "сурогатний шлюб") могли вступати чоловік і жінка, які не хотіли укласти законний шлюб. Підкреслюється, що надання конкубіату значення сурогату шлюбу сформувалось під час правління християнських імператорів. Вони формують поняття конкубіату як шлюбного другого сорту, неповноцінного у соціальному плані, але разом з тим суворо моногамний. Укладення його, вступ до конкубіату можливе фактично за наявності тих самих умов, що і шлюб. Відсутня лише вимога про дотримання форми укладення шлюбу. Що ж стосується того разу, коли неодружений чоловік і незаміжня жінка хочуть жити разом, не укладаючи шлюб, то це відносилось до публічних деліктів і згідно із законом Юлія тягло майнову відповідальність.

Контуберніум, на відміну від конкубінату, був спілкою не між вільними людьми, а між рабом і рабинєю. Стосунки такі тривалий час вважалися фактичними, тобто такими, що не породжують юридичних наслідків. У цей період контуберніум отримав обмежене правове визнання як своєрідна форма «рабського шлюбу». Зокрема, було заборонено продавати рабів, які жили у контуберніумі, а також їхніх дітей різним хазяям. Крім того, було визнано, що внаслідок контуберніуму виникає така сама кровна спорідненість, як і з законного шлюбу. На думку автора, уявляється правильним вбачати в тенденції визнання правового значення за контуберніумом не лише наслідок врахування рабовласниками своєї вигоди, але й вплив на римське класичне право християнської ідеї.

Підрозділ 3.3. “Укладення та припинення шлюбу” присвячено розгляду питань укладення та припинення шлюбу. У цьому контексті звертається увага на те, що не до кінця з’ясованим залишається значення на цьому етапі розвитку права заручин, і обґрунтовується висновок про те, що коли наприкінці класичного періоду заручини відігравали вельми незначну роль у процесі підготовки до шлюбу та його укладенні, то у післякласичний період, тобто на початку формування основних засад права Візантії, під впливом християнства і місцевого звичаєвого права значення заручин зростає.

Враховуючи ці особливості заручин на даному етапі розвитку шлюбно-сімейного права, зроблено висновок, що поступово у Візантії формується уявлення про заручини як одну з передумов шлюбу, стадію процесу його укладення, хоча ще не можна стверджувати, що ця стадія є обов’язковою, такою, без якої не може бути укладено шлюб взагалі. У такому двоїстому підході нема нічого дивного, оскільки відбувається лише формування поняття специфічного візантійського шлюбу; деякі його особливості та характерні риси лише починають вимальовуватися: йде вибір старих інститутів та їх переосмислення.

У такому самому стані трансформації знаходилися норми, які регламентували припинення шлюбу.

Підрозділ 3.4. “Загальна характеристика правового регулювання стосунків між подружжям” присвячено аналізу засад регулювання відносин між подружжям.

Звертається увага на те, що на розглядуваному етапі розвитку візантійського права існують два види шлюбу: з встановленням над жінкою влади чоловіка або його *paterfamilias* або без встановлення такої влади. Тому і відносини між подружжям могли бути різними залежно від того, який вид шлюбу встановлено (укладено) у даному разі.

У зв’язку з цим далі розгляд питань правового регулювання відносин за участю подружжя проводиться з врахуванням цього критерію. Крім того,

враховується існування двох видів (типів) правовідносин між подружжям: особистих, або немайнових, і майнових.

У дисертації зазначається поступове зменшення на даному етапі розвитку права значення шлюбу *sine manu* і зростання ролі шлюбу *sine manu*, аналізуються точки зору щодо питання про рівноправність жінки у такому шлюбі та зазначається, що найбільш прийнятною з них є та, згідно з якою подружжя у шлюбі *sine manu* були не лише формально, але й реально рівноправними.

У підрозділі 3.5. “Майнові правовідносини подружжя” спеціальному аналізу піддано майнові правовідносини подружжя. При цьому вони розглядаються у трьох виявах:

1) абсолютні (речові) права; 2) відносні (зобов’язальні) права одне щодо одного; 3) додаткові відносини.

Абсолютними, або речовими, правами подружжя тут називаються їхні права на речі, котрі існували до шлюбу, а також ті, які виникли після укладення шлюбу внаслідок придбання кимсь з них речей у сторонніх осіб.

Відносними, або зобов’язальними, правами подружжя одне щодо одного іменуються ті права (правовідносини), що виникають між ними внаслідок укладення контрактів або подання позовів.

У дисертації зазначається, що подружжя могли укладати одне з одним практично будь-які контракти, а також подавати одне до одного будь-які позови. Винятки з цього загального правила нечисленні, однак деякі з них (наприклад, щодо дарування) вимагають спеціального тлумачення. У зв’язку з цим у дисертації з’ясовується питання про те, чи можливе було дарування між подружжям, і зроблено висновок, що у греко-римському (візантійському) праві доби його формування перелік випадків, коли дарування між подружжям дозволялось, був досить широким.

Додатльні правовідносини, на думку дисертанта, мають розглядатися як такі, що виникають не «у шлюбі», а «у зв’язку зі шлюбом», оскільки встановлюються ще до того, як шлюб укладено. При цьому вони виникають у зв’язку зі шлюбом і продовжуються під час шлюбу, переслідуючи мету створення певних гарантій захисту прав подружжя.

Загалом аналіз першоджерел дає підстави дійти висновку, що на розглядуваному етапі розвитку візантійського права посаг відігравав роль істотної гарантії зміцнення шлюбу. Однак його визначальні засади в умовах християнства ще не сформувалися, а головні положення мали перехідний характер від класичного римського приватного права до права греко-римського.

Розділ 4 “Другий етап формування шлюбно-сімейного права Візантії” присвячений характеристиці візантійського шлюбно-сімейного права періоду його

остаточного становлення, визначення головних принципів. Розкривається світоглядне підґрунтя візантійського шлюбу, його трактування, зміни в умовах і порядку укладення. Характеризується також динаміка правовідносин між подружжям, як у майновій, так і в немайновій сферах.

У підрозділі 4.1. "Стан джерел права" піддано аналізу стан джерел права на другому етапі формування візантійського шлюбно-сімейного права.

У дисертації підкреслюється, що найбільш значимими у цей час були кодифікаційні роботи, організовані Юстиніаном I. Крім усього іншого, ці роботи засвідчили цікаві тенденції розвитку візантійського права. Наприклад, Дігести, будучи чудовим зразком систематизації, ні під час правління Юстиніана I, ні за правління його наступників так фактично і не стали чинним законодавчим актом (на відміну від Кодексу і Новел).

На думку дисертанта, така ситуація є природною, оскільки формування моністичного підходу у світогляді на підґрунті православ'я логічно мало потягнути за собою такий самий монізм у формування філософії права. Створення Юстиніаном сильної держави, яка ґрунтувалася на авторитарності державної влади цезаря не лише у сфері світській, але й релігійній, означало реальний занепад теорії природного права і надання переваги праву позитивному, суто законодавчій творчості.

У підрозділі 4.2. "Поняття та філософія візантійського шлюбу" піддано аналізу філософсько-етичні підвалини визначення і розуміння шлюбу, що склалися у Візантії на початок VI ст.

При цьому звертається увага на те, що значення шлюбу в християнській богословській думці оцінюється з двох позицій.

По-перше, це оцінка значення шлюбу з точки зору окремої людини, яка має вирішити для себе питання укладати чи не укладати шлюб.

По-друге, це соціальна оцінка сутності шлюбу, зумовлена тим, що шлюб є підґрунтям і "розсадником" сім'ї, суспільства, Церкви і держави, а разом з тим оберегом і регулятором моралі, права і взагалі всіх позитивних елементів людської спільноти.

Під кутом зору даного дисертаційного дослідження інтерес становить саме другий аспект візантійської філософії шлюбу - суспільний або ж суспільно-релігійний, оскільки саме тут шлюб оцінюється як суспільний феномен, що визначає значення фактично всіх суспільних і державницьких інституцій.

Звертається увага також на те, що філософія шлюбу в православному і католицькому варіантах християнства має низку істотних відмінностей. Більш того, існують розбіжності в трактуванні шлюбу навіть в межах самого православ'я.

Православне християнство практично від часів ранньої Візантії дотримується “ідеалістичної” теорії щодо призначення шлюбу, вбачає мету шлюбу не в інстинкті збереження і продовження роду, а в прагненні до розвитку, вдосконалення, повноти буття. Популярність такої позиції в православних богословів значною мірою зумовило ту обставину, що Православна Церква засвоїла визначення шлюбу Модестіном, за яким шлюб розглядається як повне і всебічне поєднання подружжя, проте зовсім не згадується про народження дітей.

Разом з тим, у дисертації зазначається, що було б спрощенням обмежитися констатацією ідеалізації шлюбу як однієї із засад православної шлюбно-сімейної традиції, що з часом зумовила і основи правового регулювання відповідних відносин.

Потрібним був досить тривалий перехідний період для того, щоб пануючою стала християнська ідеологія у цій галузі.

Крім того, існувала потреба у поштовху, зовнішньому факторі, який створив би додаткові умови для запровадження християнських православних норм та форм у регулювання шлюбу як суспільної чи суспільно-державної інституції. Таким поштовхом, рубежем, що визначив початок нового розуміння і регулювання шлюбу у Візантійському праві, була релігійна і законодавча політика імператора Юстиніана I. Саме під час його правління відбувається значне посилення позицій Східного Християнства в усіх сферах суспільного і державного життя Візантійської імперії. Світоглядні (релігійні) погляди цього імператора знайшли втілення і в його законодавчій політиці, у тому числі в галузі шлюбно-сімейного права.

Підрозділ 4.3. “Порядок укладення шлюбу” містить характеристику процедури укладення шлюбу.

У дисертації зазначається подальше зростання значення заручин, які могли мати як світську, так і релігійну форму. Разом з тим, відзначено, що Дігести Юстиніана поки що регулюють лише світську форму заручин, визначаючи їх як угоду про майбутній шлюб (Д.23.1.1). Оскільки йдеться про “угоду”, то світська форма заручин ще не має того духовно-особистого характеру, якого з часом набувають заручини церковні.

Заручини накладали на тих, хто заручився, певні моральні та правові зобов'язання. У дисертації звертається увага на зростання значення сакральних санкцій. Якщо за загальним правилом заручини самі по собі не давали права на подання позову про укладення шлюбу, а йшлося лише про стягнення штрафу, то при церковних заручинах їхні наслідки фактично дорівнювались до тих, що мали місце у разі шлюбу. Разом з тим, заручини не заміняли собою шлюбу, а служили своєрідним першим етапом його укладення, обіцянкою укласти шлюб, оформити його належним чином в певний час і на певних умовах.

При розгляді питань регулювання порядку укладення шлюбу підкреслюється, що детальна регламентація процедури його укладення, а головне – підстав і наслідків розлучення взагалі, є характерною рисою візантійського права на цьому і наступних етапах його розвитку.

Звертається увага на те, що Православна Церква тісно пов'язувала такий обряд з Євхаристією і літургією. Вже починаючи з IV ст. у східних християнських авторів зустрічається згадка про урочистий обряд з використанням вінців, що супроводжували це таїнство. На другому етапі формування візантійського шлюбного права обряд вінчання набирає більш виражених форм.

На думку дисертанта, є усі підстави вважати, що ці форми шлюбу почали формуватися саме у VI ст., коли законодавці імперії почали надавати велику увагу посиленню контролю Церкви над шлюбами (Новела 64 імператора Юстиніана I), хоча обряд вінчання ще не став для всіх юридично обов'язковим. Вінчання (так само, як і благословення) тривалий час залишається неодмінною умовою визнання шлюбу законним лише для християн. На цьому етапі розвитку візантійського шлюбного права відбувається активне впровадження вінчання, яке поки що є релігійною формою шлюбу, що доповнює (але ще не замінює) світські угоди про укладення шлюбу.

Підрозділ 4.4. "Умови укладення та підстави припинення шлюбу" присвячено аналізу умов укладення і підстав припинення шлюбу.

На думку дисертанта, умови укладення шлюбу на той час можна поділити на позитивні (ті, без наявності яких укладення шлюбу було неможливим) і негативні (ті, наявність яких була перешкодою до укладення шлюбу).

При цьому частина з них зберігала на собі відбиток римської правової традиції, а частина зазнала істотної модернізації. Зокрема, практично втратила значення така важлива для римського права умова укладення шлюбу, як вимога *jus copulii*. Значення вже має не *jus copulii* як таке, а окремі його елементи (досягнення шлюбного віку тощо).

Характерною рисою візантійського шлюбного права на цьому і наступних етапах його розвитку є те, що поряд з незначною кількістю позитивних умов для укладення шлюбу існує чимала кількість перешкод (негативних умов) для цього. Їм, наприклад, присвячено практично весь титул X Інституцій Юстиніана і значну кількість фрагментів другого титулу XXIII книги Дігест Юстиніана. Зокрема, під впливом ідей християнства відчутною стає тенденція до обмеження можливості укладання шлюбу внаслідок наявності "духовної спорідненості", що призвело до розширення кола підстав для такої заборони. На відміну від інших релігій християнство суворо обмежувало шлюби не лише між близькими, кривними родичами, але також і між родичами з боку чоловіка чи дружини.

Досить поширеними є перешкоди до укладення шлюбу, зумовлені морально-етичними міркуваннями. Для християн появляється також така морально-етична (духовна, релігійна) перепона до укладення шлюбу, як належність до різних конфесій. Для цієї категорії перешкод характерним є те, що вони на даному етапі розвитку візантійського шлюбно-сімейного права ще не мають характеру чітко вираженої правової заборони. Разом з тим, із зростанням значення церковного шлюбу вони усе більше набували рис не лише морально-етичного, але й правового обмеження.

У дисертації констатується характерна тенденція розвитку візантійського шлюбного права - регулювання питань укладення шлюбу. Вона полягає в тому, що умови вступу в шлюб загалом зберігаються традиційно ще з часів римського права. Разом з тим, значно зростає число перешкод до укладення шлюбу. Причому кількість їх зростає не стільки за рахунок адаптації положень римського приватного права, скільки внаслідок проникнення в шлюбне право норм християнської моралі, християнської Церкви.

Сказане значною мірою стосується і регулювання питань припинення шлюбу, зокрема розлучення.

У дисертації констатується, що в міру зростання впливу християнської ідеології на розлучення все більше обмежувалися, і світське законодавство Східної Римської імперії завдяки Новелам Юстиніана, а пізніше і законодавчим актам інших візантійських імператорів, поступово приводилось у відповідність до православних канонів.

Підрозділ 4.5. "Особисті та майнові відносини подружжя" присвячено характеристиці особистих і майнових відносин між подружжям.

Підкреслюється, що на другому етапі розвитку візантійського шлюбно-сімейного права, як і раніше, регулюванню стосунків між подружжям у період шлюбу загалом приділялась незначна увага.

Висловлюється і обґрунтовується припущення, що це пов'язано з дією двох чинників. З одного боку, це формування розуміння шлюбу як таїнства, з відповідним зміщенням акцентів його регулювання зі світського до церковного права, з іншого - і у світському праві відсутня чітка концепція щодо характеру стосунків подружжя, оскільки в класичний і післякласичний період мало місце поступове витіснення шлюбу системою шлюбом *sine manu*, а у "праві Юстиніана", як зазначалося вище, знову є тенденція до сакралізації шлюбу. Це, у свою чергу, зумовлює збільшення значення морально-етичних елементів цього інституту, що особливо підкреслюється у православному трактуванні філософії шлюбу.

Наслідком цього є те, що "правова сторона" шлюбу на цьому етапі розвитку візантійського шлюбно-сімейного права обмежується мінімумом: право регулює

лише окремі, найбільш важливі види відносин, відображаючи частково традиційні підходи римського права, а частково закріплюючи принципові засади православно-християнської філософії шлюбу.

Щодо особистих стосунків подружжя, то вони практично повністю визначаються християнськими релігійними догматами у їх православній інтерпретації, що є підвалинами філософії візантійського шлюбу. Практично тут має місце відтворення у правових нормах християнських канонів.

Звідси випливає висновок, що характерною рисою візантійського шлюбно-сімейного права на цьому етапі його становлення є те, що канони православного християнства одночасно служать підґрунтям світського правотворення у цій галузі і являють собою сукупність морально-етичних норм, які все більше набувають значення правових норм і складають важливу і значну частину шлюбного права. Таким чином, набуває логічного продовження тенденція, яка почала формуватися у Римі після запровадження християнства.

Подібну картину спостерігаємо і в регулюванні майнових стосунків подружжя. Головним предметом турбот законодавців тут була регламентація дарування між чоловіком і дружиною, забезпечення права на посаг і визначення порядку розрахунків після розлучення. Причому відповідні положення практично у всіх випадках ґрунтуються на Дігестах. Такий підхід пояснюється тим, що не лише немайнові, але значною мірою і майнові стосунки подружжя за візантійською правовою доктриною належали до сфери релігійної, де, скоріше, мали діяти норми релігії, божественного, а не людського права.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що виявляється у дослідженні проблематики, пов'язаної з формуванням Візантійської традиції шлюбно-сімейного права. Недостатня увага до цієї проблематики у вітчизняній історико-правовій літературі є невиправданою, оскільки через православну гілку християнської релігії візантійське шлюбно-сімейне право суттєво вплинуло на сімейне право України.

Оскільки у традиції цивільного права України мала місце тривала перерва, найбільший інтерес являє дослідження саме перших століть становлення і розвитку візантійського шлюбно-сімейного права, що дає змогу встановити його витoki, чинники визначення характеру і сутності, а також характер і ступінь впливу на сучасне право України.

У результаті дисертаційного дослідження можуть бути сформульовані такі положення. Візантійське шлюбно-сімейне право на стадії свого формування пройшло два етапи:

- початок формування - перехідний від римського приватного права до греко-римського – IV-V ст.;
- становлення, завершення формування засад греко-римського (візантійського) права – VI ст.

На першому із зазначених етапів відбувається поступове відокремлення візантійського права від класичного римського права.

На другому етапі відбувається становлення засад греко-римського (візантійського) права. “Право Юстиніана” ще має перехідний характер, але в ньому вже визначаються тенденції розвитку візантійського права, спрямування на створення власного права. Для шлюбно-сімейного права це має особливе значення, оскільки внаслідок свого особливого місця у структурі цивілізації воно істотно залежить від світоглядних засад життя суспільства.

Візантійське шлюбно-сімейне право формувалося під впливом декількох чинників, які в кінцевому підсумку і зумовили його властивості. До таких чинників належали:

- християнська православна релігія, що зумовила філософію шлюбу;
- римське приватне право, яке служило прикладом юридико-технічних рішень у галузі шлюбно-сімейних відносин;
- звичаєве місцеве право Східної Римської імперії, що зумовлювало певні корективи у ставленні до шлюбу, характеру його укладення, підстав розлучення тощо.

На першому етапі в галузі шлюбно-сімейних відносин значною мірою ще діють норми римського приватного права. Однак все більше вони набувають нового забарвлення під впливом християнської ідеї та місцевих традицій.

На другому етапі вже фактично сформовано православну християнську філософію шлюбу (яка відрізняється не лише від поглядів на шлюб стародавніх римлян, але й різниться від католицьких догматів).

Римське приватне право ще регулює у традиційному ключі деякі види шлюбних відносин (головним чином, завдяки Дігестам), однак практичне значення його норм дедалі зменшується. Цьому сприяє як сакралізація шлюбу, так і врегулювання Юстиніаном I низки питань шлюбно-сімейного права відповідно до положень православного християнства. Характерною рисою розвитку шлюбного права на цьому етапі є те, що значна кількість відносин взагалі залишається за межами правового поля і це відкриває простір для запровадження релігійних морально-етичних норм.

Подібна картина формування шлюбно-сімейного права має місце набагато пізніше в середньовічній Україні, коли християнські погляди на шлюб тривалий час перебувають у колізіях з місцевим звичаєвим правом, поступово витісняючи

останнє за допомогою норм світського права, що ґрунтуються на підвалинах православ'я.

Ці обставини мають враховуватися і сьогодні у процесі вдосконалення законодавства України про шлюб і сім'ю, де залишилося чимало концептуально не вирішених питань.

Стаття 50 Конституції України містить лише найбільш принципові положення у цій галузі, встановлюючи, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки й чоловіка; кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї; сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, а також визначаючи деякі засади взаємовідносин батьків і дітей.

Природно, що це не знімає питання про визначення суспільством і державою сутності шлюбу і проблеми визначення його місця у системі інших інституцій. На цьому тлі виникає протистояння у поглядах на те, чи має бути сімейне (шлюбно-сімейне) право частиною цивільного права, чи воно є окремою галуззю права.

Дисертант стверджує, що дискусія щодо характеру правового регулювання сімейних відносин значною мірою зумовлена і таким чинником, як обрання зразком римської чи візантійської моделі регулювання шлюбу.

При характерній для концепції римського приватного права оцінці шлюбу як цивільної угоди між подружжям регулювання шлюбно-сімейних відносин цілком вписується в рамки Цивільного кодексу. Однак візантійсько-правова ідеологія шлюбу, трактування його як таїнства, що ґрунтується на духовних підвалинах (це має місце й у сучасній Україні), природно тягне за собою опір віднесенню шлюбно-сімейних відносин до галузі цивільного (приватного) права.

Отже при вирішенні цього питання мають бути враховані традиції, що склалися у нашій країні, які ведуть свій родовід ще від витоків візантійського шлюбно-сімейного права. Зважений підхід має привести до висновку про передчасність врегулювання цих відносин у Цивільному кодексі і необхідність пошуку компромісного варіанту. Це може бути, наприклад, віднесення до відання Цивільного кодексу лише майнових відносин між подружжям та іншими членами сім'ї, з тим щоб стосунки особистого характеру регулювалися, або точніше – спрямовувалися Шлюбно-сімейним кодексом, який повинен мати характер комплексної збірки норм моралі та права.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації

1. Харитонов Є.О., Форманюк В.І. Кодифікація законодавства в Україні у XIII-XIX ст.// Актуальні проблеми держави і права: 36. наук. праць. Одеса, 1998. - Вип. 4. - С. 236-239.

2. Харитонов Є.О., Форманюк В.І. Візантійське шлюбно-сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 1998. - Вип.3-4. - С.79-84.

3. Форманюк В.І. К вопросу о влиянии римского права на формирование украинского законодательства в X-XV вв. // Актуальні проблеми держави і права: 36. наук. праць. – Одеса, 1998. - Вип. 1. – С. 102-106.

4. Гражданское право: Учеб.-практ. справочник / Под ред. Е.О. Харитонova.- Х.: Одиссей, 1998 (розд. 2.8: "Государство как субъект гражданского права).

5. Форманюк В.І., Матвеев Т.Є. Правове регулювання стосунків між подружжям під час формування Візантійської системи шлюбно-сімейного права // Актуальні проблеми політики: 36. наук. праць. – Одеса, 1999.-Вип. 5. - С. 236-239.

6. Форманюк В.І. До питання про греко-римське право як підґрунтя сімейного права України // Актуальні проблеми держави і права: 36. наук. праць. Одеса, 1999.- Вип.6. - С.106-109.

АНОТАЦІЯ

Форманюк В.І. Формування Візантійської системи шлюбно-сімейного права (IV-VI ст.ст.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2001.

Дисертація присвячена дослідженню особливостей формування візантійської (греко-римської) системи шлюбно-сімейного права, період становлення якого припадає на IV-VI ст. і поділяється на два етапи: греко-римське право "доюстиніанової доби" і візантійське право доби Юстиніана.

Визначається специфіка місця шлюбно-сімейного права у структурі візантійської культури, його світоглядне підґрунтя, чинники і засади формування. Характеризується стан джерел, розуміння шлюбу, умови його укладення та припинення, стосунки між подружжям. Досліджується характер трансформацій, що відбуваються у цей час на підґрунті класичного римського права, а також ті докорінні зміни, яких інститут шлюбу зазнає у правління Юстиніана і під впливом християнської ідеології.

У дисертації обґрунтовується закономірність такого розвитку візантійського шлюбно-сімейного права і наявність подібних тенденцій у формуванні аналогічних інститутів в Україні, які мають бути враховані в процесі законотворчості.

Ключові слова: Візантійська культура, Візантійське право, Візантійський шлюб, Греко-римське право, Християнська філософія шлюбу, рецепція Візантійського шлюбно-сімейного права в Україні.

SUMMARY

Formanyuk V.I. Formation of the Byzantine system of matrimonial law (IV-VI centuries)
– Manuscript.

The thesis stands for a candidate's degree in Law speciality 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and law doctrines. – Odessa National Academy of Law, Odessa, 2001.

The thesis is dedicated to the research of the peculiarities of formation of the Byzantine (Greek-Roman) system of matrimonial law, which period of foundation dates back to IV – VI centuries and is divided into two stages: Greek-Roman Law of pre-Justinian epoch and Byzantine Law of Justinian epoch.

We can define the specificity of the place of the matrimonial law in the structure of Byzantine culture, its philosophical background, factors and basis of its formation. The status of sources, understanding of the matrimony, conditions of its conclusion and dissolution, relations between a wife and a husband are defined in the thesis. The character of transformations which took place then on the basis of classic Roman Law and the fundamental changes which the matrimony had undergone during the ruling of Justinian I and under the influence of Christian ideology is analysed here.

The conformity of such development of Byzantine matrimonial law and presence of similar tendencies in formation of analogous institutions in Ukraine must be taken into account in law-making process and are grounded in the thesis.

Key words: Byzantine culture, Byzantine law, Byzantine matrimonial, Greek-Roman Law, Christian philosophy of the matrimony, reception of Byzantine matrimonial law in Ukraine.

АННОТАЦИЯ

Форманюк В.И. Формирование Византийской системы брачно-семейного права (IV-VI в.в.) — Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. - Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2001.

Диссертация посвящена исследованию особенностей формирования византийской (греко-римской) системы брачно-семейного права, период становления которого приходится на IV-VI в. Обосновывается подразделение этого периода развития византийского права на два этапа: греко-римское право

«доюстиниановой эпохи» и византийское право времен Юстиниана, и с учетом такого подразделения анализируются предпосылки и условия формирования собственно византийского брака и трансформации правового регулирования отношений между супругами.

Отмечается специфика положения брачно-семейного права в иерархии византийской культуры, где оно занимало особое место вследствие того, что одновременно играло роль общественного института и было элементом общественного правового сознания. Особенности брачно-семейного права объясняются разнообразием факторов, оказавших влияние на его формирование. Главными из них являются: христианская религия в ее восточном варианте; ментальность, способ жизни и бытовые привычки византийцев, закрепленные частично в нормах местного обычного права; римское частное право.

Обращается внимание на то, что состав и основные положения источников брачно-семейного права Восточной Римской империи IV-V в.в.; в значительной мере совпадают с так называемым «послеклассическим» римским правом, в то же время, приобретающим новую восточную окраску.

Отмечается, что на первом этапе развития брачно-семейного права продолжают сосуществовать два вида брака, известных еще римскому классическому праву, и от того, какой брак заключен, зависят личные и имущественные правоотношения супругов, которые в диссертации рассматриваются в трех проявлениях: 1) абсолютные (вещные) права; 2) относительные (обязательственные) права супругов по отношению друг к другу; 3) дотальные отношения (отношения по поводу приданного).

При характеристике византийского брачно-семейного права на этапе его окончательного становления отмечаются специфичные особенности этого института, сформировавшиеся на основе христианского мировоззрения в его восточной интерпретации. Показаны изменения в трактовке понятия брака, изменения в условиях и порядке его заключения. Характеризуется также динамика правоотношений между супругами как в имущественной, так и неимущественной сферах.

Обращается внимание на то, что значение брака в христианской богословской мысли оценивается с двух позиций. Во-первых, это оценка значения брака с точки зрения отдельного человека, который решает для себя вопрос: заключать или не заключать брак. Во-вторых, это социальная оценка брака с учетом того, что он является основой семьи, общества, Церкви и государства, а вместе с тем хранилищем и регулятором морали, права и вообще всех положительных элементов человеческого сообщества.

Подчеркивается, что под углом зрения диссертационного исследования интерес представляет именно второй аспект брака – социальный, поскольку именно

тут брак оценивается как общественный феномен, который определяет значение практически всех остальных общественных, а также государственных учреждений.

Обращается внимание на то, что философия брака в восточном (Византийском, православном) и западном (католическом) вариантах христианства обладает рядом отличий. Это выражается, прежде всего, в том, что православное христианство практически со времен ранней Византии придерживается "идеалистической" теории предназначения брака, усматривая его сущность не в реализации инстинкта сохранения и продления рода, а в стремлении к развитию и совершенствованию полноты бытия.

Популярность такой позиции у православных богословов в значительной мере обусловило то обстоятельство, что православная Церковь, а вслед за ней и византийское брачно-семейное право взяли за основу определение брака Модестинном, по которому брак рассматривается как полное и всестороннее единение супругов, где вместе с тем, вообще не упоминается продление рода).

Такой поход к пониманию сущности брака обусловил в дальнейшем и определение его понятия, и определение роли помолвки, которая в "праве Юстиниана" приобретает большее значение, как соглашение о будущем браке, и установление позитивных и негативных условий брака.

При этом констатируется наличие характерной тенденции в этой области: если условия вступления в брак сохраняются в целом в том же виде, то число препятствий брака возрастает, причем не столько за счет адаптации положений римского частного права, сколько вследствие проникновения в брачное право норм христианской морали, христианской Церкви.

Эти положения оказали существенное влияние и на определение содержания и характера имущественных и личных правоотношений между супругами.

На основе анализа приведенных выше положений сформулированы выводы о характере и тенденциях развития византийской традиции брачно-семейного права и о влиянии ее на развитие соответствующих институтов в праве Украины.

Ключевые слова: Византийская культура, Византийское право, Византийский брак, Греко-римское право, Христианская философия брака, рецепция Византийского брачно-семейного права в Украине.